

պարհի վրա եւ որ այսօր էլ գոյութիւն ունի եւ պարսկերէն լեզուով կոչուում է «Ղասը Շիրին», ընդհակառակը. սիրոյ, համոյժի եւ զարմուրթեան վայր էր: Նրա հիմնադիրը, ճիշտ որ մի հայ իշխանուհի է եղել Արշակունեանց տոհմից, անունը Անուշ (Շիրին), արտակարգ գեղեցկուհի, մարպիկ, լաւ որսորդ, որին սիրել է պարսից խոսրով Փերվիզ քագաւորը, Արդարադատ Անուշիրվանի թոռը, որ գահ բարձրացաւ Քրիստոսի 590 թւին: Ուրեմն Անուշ բերդը շինել է Քրիստոսի 590 թւից յետոյ իշխանուհի Անուշի կողմից, որի անունով ե՛ւ կոչւել է Անուշ բերդ, Ղասը Շիրին: Այդ բերդում են անցկացրել սիրով արբշտ իրենց օրերը Սասանեան խոսրովը Արշակեան Անուշի հետ: Յայտնի պարսիկ բանաստեղծ Նիզամի մկրել է նրանց սիրոյ հավերժութեան մի ընդարձակ *ֆերքուս* «խոսրով եւ Շիրին» վերնագրով:

Եզրակացութիւն — մեր գրողների մեծ

մասը չեն սխալւել, որ այն բերդ-բանտը, ուր մեռած է եղել Արշակ Բ. Արշակունին, հայոց քագաւորը, կոչել են «Անուշ բերդ», «Ղասը Ֆերամուշ» եւ ո՛չ թէ Անուշ բերդ, Ղասը Շիրին, մենք էլ պէ՛տք է հետեւինք մեր գրողների մեծամասնութեան:

Մեր մեծ վիպասան Րաֆֆին էլ կարծել է, որ Արշակ Բ. բանտարկւած է եղել Ղասը Շիրինում, Անուշ բերդում, դրա համար էլ գրում է. «անունը փաղցր, բայց ինքը լիք դառն յիշողութիւններով»: Ո՛չ, Անուշ բերդը ո՛չ միայն անունն է փաղցր, այլ ե՛ւ ինքն էլ լիքն է եղել փաղցր յիշողութիւններով, սիրոյ եւ համոյժի, երջանկութեան եւ զինեքութի յիշողութիւններով: Դառն յիշողութիւններով լիքն էր *Անուշ բերդը, Ղասը Ֆերամուշը*:

Շայտի Բ. տիրում էր Քրիստոսի 309-379 թւերին: Անուշ բերդը շինած է Քրիստոսի 590 թւից յետոյ:

Թեհրան ԳՐԻԳՈՐ ԵՂԻԿԵԱՆ

ՄԻ ՀԻՆ ԹՈՒՈՒՑԻԿ

«Վէմ»-ի առաջին գրում տպագրւած թ. Միք. Զալեանի համառօտ յուշերում, ի միջի այլոց, ասւած է.—

«Հայրենասէրների Միութիւնը» հրատարակել է պարբերաբար. քաղտ եւ անկամոն կերպով, մօտաւորապէս հինգ համար իր բառացիկների, մինչեւ 1885-86 ուսումնական տարւոյ վերջը, երբ հիմնադիրների Մոսկւայից հեռանալու եւ զանազան կողմեր ցրւելու պատճառով, հայկական ազգասիրական-յեղափոխական գործունէութեան կենտրոնը անցնում է Թիֆլիս, ուր, քիչ յետոյ, հիմնւում է, ինչպէս վերը ասացինք, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը» (էջ 114-15):

Ռուս յեղափոխական կազմակերպութեան բերան«*Հարգանքիս Վախճան*»-ը Էդսի 1885 թ. № 10-11-ի մէջ փաղա-

ծօրէն բերւած է հայերէն մի բառացիկ, որը, անկասկած, համոյժաւորում է «Հայրենասէրների Միութեան» հրատարակած բառացիկներից մէկը: «Նարդնալեա վալեա»-յի խմբագրութիւնը հրատարակել է այդ բառացիկը հետեւեալ նախաբանով.—

«Տպագրում ենք քարգմեղաբար մէկ-երկու փաղածֆներ հայկական մի կոչից, որ լոյս է տեսել 1885 թ. փետրւար 22-ին, նոր կազմած հայ յեղափոխական խմբակի (*Կրուժոկ*) կողմից»:

Ահա այդ բառացիկը.—

«Եղբայրներ եւ մայրեր,

Այսօր Ձեր բոլորի առջեւ կատարւում է ահաւոր գազանութեան մի փաստ, որ վայել է քաշիբոգութիւնների վայրենու-

քեան-բարբարոս բռնութեան մի փաստ, որ յատուկ է վաղուց անցած ժամանակների սամաթրականութեան, ազադակող անարդարութեան մի փաստ, որ աւագակների աներեսութեան կնիք է կըրում։ Ռուս միացեալութիւնը փակուի է մեր դպրոցները.....

Սրափնեցէ՛ք։ Եւ եթէ այժմ մենք դեռ ի վիճակի չենք բացայայտօրէն բողոքելու նենգ բռնաւորի դէմ, գոնէ կարող ենք մահւան դատաւիճառ արձակել այն ստոր չարագործներին, որոնք սողում են նրա ոտների տակ եւ մեր հայրենիքը դատաւարտել են ոչնչացման.....»

Հիմքերը, որոնց համաձայն գտնուի ենք, որ այս բողոքից պատկանում է «Հայրենասէրների Միութեան», մէկից աւելի են։

«Հայրենասէրների Միութիւնը» գրտնրւում էր ռուս նարդնիկների գաղափարական մի այնպիսի ազդեցութեան տակ, որ, ինչպէս ասում է բժ. Զայեանը՝ «կազմում է առաջին բողոքիցը, խորատիպով տպագրւած, այն ժամանակւայ ռուս արմատական յեղափոխականների ծրագրով» (Զայեանը նկատի ունի «Զեմլեա ի վոլեա»ն, որը ընդհատուեց ծնունդ տալով «Նար. վոլեա»-յին)։ Այսպիսով, ուրեմն, «Հայրենասէրների Միութիւնը» իր առաջին «դեկլարացիայով» որդեգրում է ռուս նարդնիկների ծրագիրը, ինչպէս ասում է բժ. Զայեանը, «շարմարեցրած. ի հարկէ, ընկերութեան մասնաւոր նպատակներին»։

Այս գաղափարական կապի եւ համալրումների հետեւանքով բնական է, որ «Նարդնայեա վոլեա»յի խմբագրութիւնը տեղ տար իր ամսագրում յիշեալ բողոքիկին յատկապէս իբրեւ հայ գաղափարակիցների մի գրութեան։

«Հայրենասէրների Միութիւնը», ինչպէս նաեւ «Զեմլեա ի վոլեա»յի գաղափարների ազդեցութեամբ կովկասում

ստեղծւած յեղափոխական տրամադրութիւններն ու շարժումը վերածուում են խմբակցութիւնների, որոնք ռուսներէն Զայեանը որակում է «կրուժոկ»։ Այս նոյն բառով է անուանում նաեւ «Նարդնայեա վոլեա»յի խմբագրութիւնը վերը յիշատակած բողոքիկի հեղինակ «նոր յեղափոխական խմբակցութիւնը» (կրուժոկ)։ Այսպիսով տարակոյս չի մնում, որ բողոքիցը գործն է այդ շրջանում ստեղծւած կրուժոկներից մէկի, որոնցից ձեւակերպւածը «Հայրենասէրների Միութիւն»ն էր։

«Հայրենասէրների Միութիւնը» քեւս ստեղծուել է «տանկահայ ազգակիցների վիճակի մասին հոգալու» յատուկ նըպատակով, բայց նկատելով, որ այդ բանաձեւը ժամանակին իր մէջ պարփակում էր համայն ազգային փաղափանութիւնը, անյարիւր է կարծել, թէ «Հայրենասէրների Միութիւնը» կարող էր զանց առնել համագային մի այնպիսի աղետ, ինչպիսին հայ դպրոցների փակումն էր, եւ չարտայայտել այդ մասին իր հինգ բողոքիկներից մէկի մէջ։ Ամէն պարագայի տակ «Հայրենասէրների Միութեան» գոյութեան ու գործունէութեան շրջանը (1882-1886) այնքան էլ հարուստ չէ համագային արժէք ունեցող դէպքերով, որոնց մէջ կարելի լինէր զանց առնել մի ցնցող դէպք։

Վերջապէս, խնդրոյ առարկայ օրերին, այսինքն 1885 թ. փետրարին, «Հայրենասէրների Միութիւնից» գատ, ոչ մի ուրիշ գաղտնի յեղափոխական «խմբակցութիւն» չկար հայ կեանքում, որին կարելի լինի վերագրել վերը բերւած բողոքիկի հրատարակութիւնը։ Նախ քան այդ, Արեւմտեան Հայաստանում կազմւած գաղտնի ընկերութիւնները (Վան, 1872 թ. «Միութիւն ի Փրկութիւն»։ Երբում, 1882 թ. «Գաղտնի ընկերութիւն Բարձր Հայոց») արդէն փայտւած ու լուծւած էին, իսկ

Արմենականների քերքի («Արմենիա») առաջին քիւր լոյս տեսաւ 1885 թ. օգ. 1-ին միայն:

Սակայն, բացի այդ, յիշեալ բռուցիկը ամէն տեսակետով անհարգատ է Արեւմտահայ յեղափոխութեան տրամադրութիւններին: Արեւմտահայ յեղափոխականները կ'անած էին կեանքի ու գոյութեան ցաւատանց հարցերով, որոնք իրենց ծանրութեամբ չոքիլ էին նաեւ կովկասահայութեան յեղափոխական մտքի ու խղճի վրա:

Այս տեսակետով, «Նարոդնայա վոլեա»յի մէջ տպւած բռուցիկը իր ժամանակի համար նորութիւն է. *«ուսմիապետութեան դէմ ուղղւած անդրաշիկ թուցիկն է»*:

Մէկ-երկու խօսք էլ այն մասին, քէ ինչո՞ւ այդ բռուցիկը լոյս է տեսել 1885 թ. փետրար 22-ին, քանի որ հայկական դպրոցների փակումը տեղի է ունեցել քիչ աւելի ուշ, այսինքն՝ նոյն ք-ի մարտին:

Հայկական դպրոցների խնդիրը կանաւարական շրջաններում ծեծւում էր դեռ 1884-ի փետրարից սկսած: Այդ ք-ի փետր. 16-ին ներքին գործոց նախարարութեան կողմից կազմւած «կանոնների» համաձայն էջմիածինը գրելւում էր իր մինչեւ այդ ունեցած իրաւունքներից, եւ հայկական դպրոցները ենթարկւում էին պետական ուսումնարանական իշխանութեան հակակշռին՝ քէ նիւթական եւ քէ բարոյական տե-

սակետով: Վէճը այդ առթիւ էջմիածնի եւ պետական պատշաճ հաստատութիւնների միջեւ տեւում է մինչեւ յաջորդ տարւայ փետրարի 8-ը երբ ներքին գործոց նախարարութիւնը վերջնագրի ձեւով պահանջում է էջմիածնից երկու շաբաթայ ընթացքում ենթարկւել եւ գործադրել 1884 թ. փետրար 16-ի կանոնները, սպառնալով հակառակ դեպքում փակել հայկական դպրոցները:

Քանի որ նախապէս յայտնի էր էջմիածնի բացասական դիրքը այդ պահանջի նկատմամբ, վերը յիշատակւած բռուցիկի հեղինակները ներքին գործոց նախարարութեան վերջնագիրը իրաւամբ համարել են հայկական դպրոցների փակման ակտ եւ արտայայտել են այդ առթիւ:

Բիւլղարաք.

Վ. ՄԻՆԱՍՏՐԱՆԱՆ

Խմբագրութեան կողմից.— «Նարոդնայա վոլեա»յում հրատարակւած բռուցիկը կարող է լինել եւ մէկը այն 2-3 բռուցիկներից, որոնք 1885 թ. հրատարակւեցին Անդրկովկասում իբրեւ բողոք հայկական դպրոցների փակման դէմ: Այդ բռուցիկների մասին յիշում է Քր. Միքայէլեանը իր յուշերում, ուր ասւած է նաեւ, որ այդ բռուցիկներից մէկը գրւած է Գաբր. Միրզոյեանի եւ իր կողմից. («Հայրենիք» ամս., 1924 թ. № 10, էջ 59):

